

βουνοῦ καὶ τ' αὐλάκια στὸ μέτωπό του θύμιζαν μονοπάτια ἐπάνω σὲ βράχο. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ οἱ τρόποι τους ἔχουν τὴν ἴδια πηγαία μεγαλοπρέπεια σὰν τὸ ἀπλὸ κι ἐπιβλητικὸ γλυπτὸ στῆ ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα ἢ τὰ δείγματα ἀρχαιοελληνικῆς τέχνης. Καὶ ὑπάρχουν συνθέσεις μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ στὰ ἔργα ὄλων τῶν ἐποχῶν. Μήπως ἦ Ἀὐγὴ τοῦ Γκουίντο Ρένι στὸ ἀνάκτορο Ροσπιλιόζι δὲν εἶναι ἡ πλαστικὴ ἔκφραση μιᾶς πρωινῆς σκέψης καὶ τ' ἄλογα τῆς εἰκόνας δὲ μοιάζουν μὲ πρωινὰ σύννεφα;

Ἄν ἤθελε μόνο κανεὶς νὰ κάνει τὸν κόπο νὰ προσέξει τὸ πῶς, ἀνάλογα μὲ τίς διαθέσεις του, ἄλλες φορές ἐκφράζει προτίμηση γιὰ κάτι κι ἄλλες φορές ἄρνηση, θὰ ἔβλεπε πόσο κοινὴ εἶναι ἡ καταγωγὴ καὶ πόσο συγγενικοὶ οἱ δεσμοὶ ποὺ ἐνώνουν ὅλα τὰ φαινόμενα.

Ἐνας ζωγράφος μοῦ ἔλεγε πῶς κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ ζωγραφίσει ἓνα δέντρο ἂν, κατὰ κάποιον τρόπο, δὲ νιώσει πῶς εἶναι κι ὁ ἴδιος δέντρο ἢ νὰ ζωγραφίσει ἓνα παιδὶ μελετώντας μονάχα τὸ σχῆμα του. Πρέπει, ὑποστήριζε, ὁ καλλιτέχνης νὰ τὸ παρακολουθήσει καὶ στὶς κινήσεις του καὶ στὰ παιχνίδια του, πρέπει νὰ εἰσδύσει στὴ φύση του καὶ τότε θὰ μπορέσει νὰ τὸ ζωγραφίσει σὲ κάθε στάση. Ἔτσι καὶ ὁ Ρόος «ἐμπαινε στὴν ἐσότητά τῆς φύσης τοῦ προβάτου». Γνώρισα ἓνα σχεδιαστὴ ποὺ ἐργαζότανε στὰ δημόσια ἔργα, ὁ ὁποῖος δὲ μπορούσε νὰ σχεδιάσει τοὺς βράχους ἂν πρῶτα δὲν τοῦ ἐξηγοῦσαν τὴ γεωλογικὴ τους σύσταση. Σὲ κάποιο ὕψος θεώρησης ἀποκαλύπτεται ἡ κοινὴ ἐκπόρευση πολλῶν διαφορετικῶν πραγμάτων. Εἶναι τὸ πνεῦμα ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο κι ὄχι τὰ γεγονότα μεταξὺ τους. Μὲ μιὰ βελιότερη κατανόηση καὶ ὄχι μὲ τὴν κοπιώδη ἀποκλειστικὰ ἀπόκτηση δεξιοτήτων, ὁ καλλιτέχνης βρίσκει τὴ δύναμη νὰ ξυπνήσει τίς ἄλλες ψυχές καὶ νὰ μετάσχουν σὲ κάποια ὄραση.

Εἶπαν πῶς «οἱ κοινές ψυχές ἀξίζουν μ' ἐκεῖνο ποὺ κάνουν, οἱ εὐγενικές μ' ἐκεῖνο ποὺ εἶναι». Γιατί ὁμοῦ; Γιατί μιὰ προικισμένη φύση προκαλεῖ σ' ἐμᾶς, μὲ τίς πράξεις τῆς καὶ τὰ λόγια, μὲ τὸ βλέμμα τῆς καὶ τοὺς τρόπους, τὸ ἴδιο αἰσθηματικὸ δύνάμης καὶ ὁμορφιάς ποὺ προκαλεῖ καὶ μιὰ ἔκθεση μὲ γλυπτικὰ ἔργα καὶ ζωγραφικοὺς πίνακες.

Ἡ πολιτικὴ καὶ φυσικὴ ἱστορία, ἡ ἱστορία τῆς τέχνης καὶ τῆς λογοτεχνίας πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ἀτόμου, ἀλλιῶς παραμένουν λόγοι κενοί. Δὲν ὑπάρχει πρᾶγμα ποὺ νὰ μὴ σχετίζεται μ' ἐμᾶς, δὲν ὑπάρχει πρᾶγμα ποὺ νὰ μὴ μᾶς ἐνδιαφέρει — εἴτε γιὰ κράτη πρόκειται εἴτε γιὰ σχολεῖα, εἴτε γιὰ δέντρα, εἴτε γι' ἄλογα ἢ γιὰ τὰ πέταλά τους — οἱ αἰζες ὄλων τῶν πραγμάτων βρίσκονται στὸν ἄνθρωπο. Ἡ Σάντα Κρότσε καὶ ὁ τροῦλλος τοῦ Ἁγίου Πέτρου εἶναι ἀτελεῖς ἀπομι-

μήσεις ἐνὸς θεϊκοῦ προτύπου. Ἡ Μητρόπολις τοῦ Στρασβούργου εἶναι τὸ ὑλικὸ ἰσοδύναμο τῆς ψυχῆς τοῦ Ἔρβιν, τοῦ οἰκοδόμου ἀπ' τὸ Στάϊνμπαχ. Τὸ γνήσιο ποίημα εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ· τὸ καλὸ σκαρὶ τοῦ καραβιοῦ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ναυπηγὸς του. Ἄν μπορούσαμε νὰ ψάξουμε μέσα στὸν ἄνθρωπο, θὰ βρίσκαμε τὴν ἀφορμὴν καὶ τῆς πιὸ ἐσχατῆς λεπτομέρειας τῶν πράξεών του, ὅπως καὶ στὰ ἐνδότερα ὄργανα τοῦ ψαριοῦ ἐνυπάρχουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μαλακόστρακων. Τὸν εὐπατρίδη καὶ τὸν ἱππότη τὸν κάνει ἡ εὐγένεια. Ἕνας ἄνθρωπος μὲ καλοὺς τρόπους μπορεῖ, προφέροντας τ' ὄνομά σας, νὰ τοῦ δώσει τόση σημασία ὅση δὲ θὰ τοῦ πρόσθετε σειρά δλόκληρη τίτλων.

Ἡ καθημερινὴ πείρα ἐπαληθεύει ὀλοένα σ' ἐμᾶς κάποια παλιὰν ἀλήθεια καὶ μετατρέπει σὲ ὑλικὴ ἐντύπωση λόγια καὶ συμβάντα ποὺ τ' ἀκούσαμε καὶ τὰ εἶδαμε χωρὶς νὰ τοὺς δώσουμε προσοχή. Μιὰ κυρία, ποὺ πήγαινα μαζί της κάποτε ἱππασία, μοῦ ἔλεγε πῶς τὰ δάση τῆς φαίνονταν πάντα νὰ παραφυλάγουν, ὡσὰν τὰ πνεύματα ποὺ τὰ κατοικοῦσαν ν' ἀποτραδιόνταν περιμένοντας ν' ἀπομακρυνθῆι ὁ παρειακτὸς διαβάτης· μιὰ σκέψη ποὺ ἡ ποίηση τὴν ἐξιδοανέκρουσε μὲ τὶς νεραΐδες ποὺ παρατοῦν τὸ χορὸ τους καὶ σκορπίζονται στὸ ἄκουσμα τῆς ἀνθρώπινης βηματισίας. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὰ μεσάνυχτα παρκαλοῦθῆι ν' ἀνατέλλει τὸ φεγγάρι μέσ' ἀπ' τὰ σκοτεινὰ σύννεφα, εἶναι σὰν ἕνας ἀρχάγγελος ποὺ ἀντικρύζει τὴ δημιουργία τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ κόσμου. Θυμοῦμαι πῶς κάποια καλοκαιριάτικη μέρα στὴν ἐξοχή, ὁ φίλος ποὺ μὲ συνόδευε μοῦ ἔδειξε ἕνα μεγάλο σύννεφο, παράλληλα στὸν ὀρίζοντα, ποὺ ἦταν σχεδὸν πανομοιότυπο μὲ χερουβείμ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ζωγραφίζουν ψηλὰ στοὺς ναοὺς, μὲ τὸ στρογγυλὸ πρόσωπο, τὰ εὐδιάκριτα μάτια καὶ τὸ στόμα καὶ τὰ διάπλατα συμμετρικὰ φτερὰ ἀπ' τὶς δυὸ μεριές. Ὅ,τι σχηματίζεται στὴν ἀτμόσφαιρα πρέπει νὰ ἐπαναλαμβάνεται κι ἄλλες φορές, καὶ χωρὶς ἄλλο, μιὰ παρόμοια παράσταση θὰ ὑπῆρξε τὸ ἀρχέτυπο αὐτῆς τῆς διακοσμητικῆς μορφῆς. Παρατήρησα σὲ μιὰ καλοκαιριάτικη καταιγίδα νὰ σκίζεται ὁ οὐρανὸς ἀπ' τὶς ἀστραπὲς κι ἀμέσως ἀντιλήφθηκα γιατί οἱ Ἕλληνες ἔβαζαν στὸ χέρι τοῦ Δία τὴ δέσμη τῶν κεραυνῶν. Ἄλλη πάλι φορά, τὸ χιόνι ποὺ εἶχε μαζευτεῖ στὴ ρίζα ἐνὸς τοίχου μοῦ ἔδωσε τὴν ἐξήγησιν γιατί οἱ παλιοὶ ἀρχιτέκτονες ἔχτιζαν μὲ κλίση τὶς βάσεις τῶν ψηλῶν οἰκοδομῶν.

Παρατηρώντας τὶς διάφορες ἐκφάνσεις τῆς φύσης ποὺ μᾶς περιζώνει ἀνακαλύπτουμε καὶ πάλι τοὺς ρυθμοὺς καὶ τὰ στολίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς συνθήκες ποὺ ὁ κάθε πρωτόγονος λαὸς ἔχτιζε τὸ κατάλυμά του. Ὁ δωρικὸς ναὸς διατηρεῖ τὸ σχῆμα τῆς ξύλινης καλύβας ὅπου κατοικοῦσε ὁ

Δωριέας. Ἡ κινέζικη παγόδα εἶναι καθαρὰ μιὰ σκηνή τῶν νομιάδων Τατάρων. Οἱ Ἰνδικές καὶ οἱ αἰγυπτιακές μνημειακές οἰκοδομές προδίνουν τὰ ὄχυρά καὶ τὰ ὑπόγεια καταλύματα τῶν προγόνων αὐτῶν τῶν λαῶν. «Ἡ συνηθία γὰρ λαξεύονται σπίτια καὶ τάφοι μέσα στὸ βράχο», λέει ὁ Χέερν στὶς Ἐρευνές του γιὰ τοὺς Αἰθίοπες, «καθόρισε ἀναπότρεπτα τὸν κύριο χαρακτήρα τῆς νοτιανο-αἰγυπτιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς δίνοντάς της τὸ στοιχεῖο τοῦ κολοσσιαίου. Στὶς σπηλιές ἐκεῖνες, ποὺ ἦταν κιόλα καμωμένες ἀπ' τὴ φύση, τὸ μάτι εἶχε συνηθίσει στὸ τεράστιο καὶ τὸ ὀγκῶδες, ὥστε, ὅταν ἡ τέχνη ἦρθε γὰρ συμπληρώσει τὸ ἔργο τῆς φύσης, τῆς ἦταν ἀδύνατο νὰ κινηθεῖ σὲ μικρότερη κλίμακα, χωρὶς νὰ θεωρήσει πῶς ξεπέφτει. Τί εἰκόνα θὰ παρουσίαζαν γλυπτὰ κανονικοῦ μεγέθους καὶ κομψές στοές συγκρινόμενες μὲ τοὺς ὀγκόλιθους τῆς εἰσόδου ποὺ θὰ ταίριαζε γὰρ τοὺς φρουροῦνε κολοσσοί;»

Ἡ γοτθικὴ ἐκκλησία προέκυψε καθαρὰ ἀπὸ μιὰν ἀπειρόκαλη διευθέτηση τῶν μεγάλων ὑψηλόκορμων δέντρων, ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζουν μὲ τὰ κλαριά τους μιὰν ἑορταστικὴ καὶ μεγαλόπρεπη ἀψίδα ὅπως καὶ τὸ ἀποδείχνουν οἱ κορδέλες στὶς σχισμὲς τῶν κιόνων, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπ' τὶς λυγαριές ποὺ ἔδεναν τὰ κλαριά. Ὅποιος κάνει ἕναν περίπατο ἀνάμεσα στὰ ἐλάτια, εἰδικὰ τὸ χειμῶνα, ὅποτε μὲ τὴ γυμνότητα τοῦ περιγύρου εἶναι ἐντονώτερη ἢ ἐντύπωση, θ' ἀναγνωρίσει ξαφνιασμένος τὸ ρυθμὸ ποὺ ἔχουν τὰ χαμηλὰ τόξα καὶ οἱ καμάρες τῆς σαξονικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Καὶ πάλι στὸ χειμωνιάτικο δάσος, κοιτάζοντας κανεῖς, τὴν ὥρα ποὺ γέρνει ὁ ἥλιος, τὰ χρώματα τ' οὐρανοῦ μὲς ἀπ' τὰ γυμνά κλαριά τῶν δένδρων, θὰ δεῖ ποιά εἶναι ἡ καταγωγή τῶν πολύχρωμων παράθυρων ποὺ στολίζουν τὶς γοτθικὲς μητροπόλεις. Κι οὔτε μπορεῖ νὰ μπεῖ στὰ παλιὰ οἰκοδομήματα τῆς Ὁξφόρδης καὶ τὶς ἐκκλησίες τῆς Ἀγγλίας χωρὶς νὰ αἰσθανθεῖ πῶς ἡ παρουσία τοῦ δάσους ἦταν κυρίαρχη στὸ πνεῦμα τοῦ οἰκοδόμου, ποὺ χτίζοντας δὲν ἔκανε ἄλλο παρὰ νὰ ξαναφτιάχνει μὲ τὸ σκαρπέλο, τὸ πριόνι καὶ τὴν πλάνη του τὶς φτέρες, τὰ θαμνολούλουδα τὶς φτελιές καὶ τὰ ἐλάτια.

Ἡ γοτθικὴ μητρόπολη εἶναι ἕνα λουλούδιασμα τῆς πέτρας, ποὺ τὸ ἐπιχείρησε ὁ ἄνθρωπος ὑπακούοντας στὴν ἀσίγαστη μέσα του φωνὴ νὰ ἐναρμονίσει τὴ φύση μὲ τὸν ἑαυτό του. Αὐτὸ τὸ γρανιτένιο βουνὸ ποὺ δουλεύτηκε κι ἔγινε ἕνα ἀθάνατο λουλούδι, ἔχει τώρα τὴν ἴδια ἀνάερη ἐλαφράδα, τὴν ἴδια χάρη καὶ τελειότητα ὅση κι ἕνα πραγματικὸ δημιούργημα τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πρέπει καὶ ὅλα τὰ γεγονότα ποὺ συμβαίνουν στὸ σύνολο νὰ ἐξατομικεύονται καὶ τὰ προσωπικὰ παθήματα ν' ἀνάγονται σὲ γενικὲς ἀρχές. Ἔτσι, ξαφνικά, ἡ Ἱστορία γίνεται ζῶσα παρουσία καὶ ὁ Βίος τοῦ ἀτόμου γίνεται βαθὺς καὶ ὑπέ-

ροχος. Οί Πέρσες, ὅπως μιμοῦνταν στίς λόγγες τους τὸ στέλεχος καὶ τὸ ἄνθος τοῦ λωτοῦ καὶ στὰ κιονόκρανά τους τὰ φοινικόδεντρα, ἔτσι καὶ στήν ἐποχὴ τῆς δύναμης καὶ τοῦ μεγαλείου τους δὲν ἐγκατέλειψαν τὴ νομαδικὴ ζωὴ τῶν πρωτόγονων φυλῶν τους, ἀλλὰ μετακόμιζαν τρεῖς φορές τὸ χρόνο, στὰ Ἐκβάτανα τὴν ἀνοιξη, στὰ Σοῦσα τὸ καλοκαίρι καὶ στὴ Βαβυλώνα τὸ χειμῶνα.

Τοὺς πρώτους ἱστορικοὺς χρόνους στήν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρική, ὁ νομαδισμὸς καὶ ἡ γεωργικὴ καλλιέργεια ἦταν δύο ἀνταγωνιστικὲς ἐκδηλώσεις. Ἡ γεωγραφία τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς ἀνάγκασε τίς φυλὲς σὲ νομαδικὴ ζωὴ. Μὰ οἱ νομάδες ἦταν ὁ φόβος κι ὁ τρόμος ἐκείνων ποὺ εἶτε ἡ εὐφορὴ γῆς, εἶτε τὸ συναλλακτικὸ ἐμπόριο τοὺς ὑποχρέωνε νὰ χτίσουν πόλεις. Οἱ κίνδυνοι ποὺ ἀπειλοῦσαν τὸν καλλιεργητὴ ἀπὸ τίς ἐπιδρομὲς τῶν νομάδων, προσέδωσαν ἀπὸ τότε στὴ γεωργία κάποια θρησκευτικὴ σημασία. Καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμα τίς σύγχρονες πολιτισμένες χῶρες τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἀμερικῆς, οἱ ροπὲς τοῦ νομαδισμοῦ μὲ τίς ἀντίθετες τάσεις τῆς ἀσάλευτης ζωῆς, μάχονται τὴν παλιὰ μάχη, ἕως τὰ σήμερα, τόσο μέσα στὰ σύνολα ὅσο καὶ μέσα στ' ἄτομα. Οἱ νομάδες τῆς Ἀφρικῆς ἀναγκάζονται νὰ μετατοπίζονται ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἀλογόμυγας ποὺ ἔκανε τὰ κτήνη τους ν' ἀφηνιάζουν. Κι οἱ νομάδες τῆς Ἀσίας ἀκολουθοῦσαν τὴ βοσκὴ κάθε μῆνα καὶ σ' ἄλλα πλάτη. Στὴν Ἀμερικὴ καὶ τὴν Εὐρώπη ὁ νομαδισμὸς ἔχει τὴν αἰτία του στὸ ἐμπόριο καὶ στὴν περιέργεια. Κάποια πρόοδος, ἀσφαλῶς, ἀπὸ τίς ἀλογόμυγες τῆς Ἀσταβόρας στὴ μανία τῶν Ἀγγλῶν καὶ τῶν Ἰταλῶν γιὰ τὴν ἀκτὴ τῆς Βοστώνης. Ἱερὲς πόλεις στίς ὁποῖες ἐπιτρεπόταν ἕνα περιοδικὸ μονάχα προσκύνημα, ἢ αὐστηροὶ νόμοι κι ἔθιμα ποὺ εἶχαν σκοπὸ νὰ τονώσουν τοὺς ἐθνικοὺς δεσμούς, ἦταν τὰ ἐμπόδια ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ παλιοὶ περιηγητὲς στὴν ἐφεσὴ τους γιὰ περιπλάνηση· σήμερα, τὴ μετατόπιση τὴν ἀναχαιτίζουν τὰ πλεονεκτήματα ποὺ δίνει ἡ μόνιμη παραμονὴ μας σ' ἕνα τόπο. Αὐτὲς οἱ δύο ροπὲς ἀνταγωνίζονται καὶ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ ἀτόμου, ἀνάλογα ἀν ἐπικρατεῖ ἡ λαχτάρρα γιὰ περιπέτεια ἢ ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἀνάπαυση. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ σιδερένια υἱεὶα καὶ τὴν ἐκρηκτικὴ ὁρμὴ ἔχει τὴν ἱκανότητα τῆς γρήγορης προσαρμογῆς, ζεῖ μέσα στὴν καρότσα του καὶ διατρέχει τίς στεριὲς σὰν καλμοῦχος. Στὴ θάλασσα, στὰ δάση, στὰ χιόνια κοιμᾶται τοῦ καλοῦ καιροῦ, τρώγει μ' ὄρεξη κι ἀπολαμβάνει τὴ συντροφιά καὶ τὴν κουδέντα μὲ τὸν καθένα σὰ νὰ βρῖσκεται ἀντίκρου στὸ τζάκι τοῦ σπιτιοῦ του. Τὸ πιθανώτερο εἶναι πὼς αὐτὴ του ἢ ἀνεση ἔχει τίς ρίζες τῆς στὴν ἀνεπτυγμένη ἱκανότητά του νὰ παρατηρεῖ, ὁπότε καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του, συναγτώντας ὀλοένα καὶ καινούργιες ἐντυπώσεις, διατηρεῖται σὲ μιὰ συνεχῆ ἐγρήγορη. Οἱ βουκολικὲς φυλὲς δὲν ἀπέ-

δωσαν τίποτα ἀνώτερο· καὶ ὁ νομαδισμὸς ὅταν ἐφαρμοστῆι στὸ πνεῦμα, στὴν ὑπερβολή του, τὸ καταστρέφει γιὰτὶ σκορπίζει τὴν ἐνότητα τῆς δυνάμει του σὲ ποικίλες ἐντυπώσεις. Ὁ ἀσάλευτος σοφός, ἀπ' τ' ἄλλο μέρος, εἶναι αὐτάρκης καὶ ἱκανοποιημένος ζώντας στὸ μικρὸ του τόπο, ὅπου πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ βρεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς· ἔχει ὅμως καὶ τοῦτος τοὺς κινδύνους του, τὴ μονοτονία καὶ τὴ διανοητικὴ στόμωση; ἀγ' δὲν κεντρίζε-ται ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις.

Ὅ,τι τὸ ἄτομο βλέπει ἔξω ἀπ' τὸν ἑαυτὸ του, ἀνταποκρίνε-ται σὲ καταστάσεις τοῦ πνεύματός του καὶ κατὰ συνέπεια κάθε πρᾶγμα τοῦ γίνεται νοητό, γιὰτὶ ὁ ἐσωτερικὸς του κόσμος εἶναι προετοιμασμένος νὰ τοποθετήσῃ κάθε γεγονός καὶ κάθε ἐκδήλω-ση στὴ θέση ὅπου ἀνήκουν.

Τὸν ἀρχαῖο κόσμο — τὸν ἀρχέγονο ὅπως τὸν ἀποκαλοῦν οἱ Γερμανοὶ — μπορῶ νὰ τὸν βρῶ βαθιὰ μέσα μου, ὅπως καὶ μ' ἐρευ-νητικὰ δάχτυλα μπορῶ νὰ τὸν ψηλαφήσω στὶς κατακόμβες, στὶς βιβλιοθηκὲς καὶ στὰ θρυμματισμένα ἀνάγλυφα καὶ τ' ἀγάλματα τῶν ἐρειπωμένων ἀνακτόρων.

Ποῦ βρίσκεται θεμελιωμένο τὸ ἐνδιαφέρον ποῦ οἱ ἀνθρώ-ποι ἀνακαλύπτουν στὴν ἱστορία, τὰ γράμματα, τὴν τέχνη καὶ τὴν ποίηση τῶν Ἑλλήνων, ὅλων τῶν περιόδων, ἀπὸ τοὺς ἡρωικοὺς καὶ ὀμηρικοὺς χρόνους ἕως τὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Σπαρ-τιατῶν, τέσσερις καὶ πέντε αἰῶνες ἀργότερα; Ποῦ ἀλλοῦ ἀν' ὄχι σὲ τοῦτο: ὅτι ὁ καθεὶς μας εἶναι σὲ κάποια περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Ἑλλην. Ἡ ἑλληνικὴ ἐποχὴ εἶναι ἐκείνη ὅπου ἐθεοποιήθη τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ ὅπου οἱ αἰσθήσεις καθὼς καὶ ὁ σύνδεσμος τοῦ πνευματικοῦ κόσμου μὲ τὸ σῶμα ἔφτασαν στὴν τελείωσή τους. Σ' αὐτὴν τὴν περίοδο ἀνῆκαν τὰ σῶματα, ποῦ ἔδωσαν τὰ πρότυ-πα στοὺς γλύπτες γιὰ νὰ φτάσουν τοὺς Ἡρακλεῖς, τοὺς Ἀπόλλω-νες καὶ τοὺς Δίους — καὶ ὄχι στὴ δική μας ποῦ οἱ κακόσχημες φά-τσες τῶν ἀνθρώπων τῆς γεμίζουν τοὺς δρόμους τῶν μοντέρνων πό-λεων, — ἀνῆκαν σὲ περίοδο ὅπου τὰ σῶματα εἶχαν γραμμὲς ἀψο-γες, συμμετρικὲς, ἀνάγλυφα χαραγμένες, καὶ οἱ κόχες τῶν ματιῶν τους ἦταν ἔτσι καμωμένες ποῦ ἦταν ἀδύνατο σ' ἐκεῖνα τὰ βλέμ-ματα ν' ἀλληθωρίσουν ἢ νὰ κρυφοκοιτάξουν πότε δεξιὰ πότε ἀρι-στερά, μὰ ἔπρεπε γιὰ νὰ δοῦνε πλάγια, νὰ στρέψουν ὀλόκληρο τὸ κεφάλι. Οἱ τρόποι σ' αὐτὴν τὴν περίοδο ἦταν ἀπέριττοι ἢ ἀγριοί. Σέβονταν ἐκεῖνον ποῦ εἶχε προσωπικὲς ἀρετές: θάρρος, εὐφράδεια, αὐτοκυριαρχία, δίκαιη κρίση, δύναμη, γρηγοράδα, βαθειὰ φωνή, πλατὺ στέρνο. Ἡ πολυτέλεια καὶ ἡ κομψότητα ἦταν ἀγνωστα. Ὁ ὀλιγάριθμος πληθυσμὸς ὑποχρέωνε τὸν καθένα ν' ἀντιμετωπίζει μονάχος τις ἀνάγκες του, τὸν καθένα νὰ κάνει τὸν ὑπηρέτη τοῦ ἑαυτοῦ του, μάγαιρα, μακελάρη, πολεμιστὴ, κι

ἀποκτοῦσε, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, τὸ σῶμα θαυμαστὴ δεξιότης. Τέ-
 τοιοι ἄνθρωποι ἦταν ὁ ὀμηρικὸς Ἀγαμέμνων· κι ὁ Διομήδης, καὶ
 δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἡ εἰκόνα ποὺ ὁ Ξενοφῶν δίνει γιὰ
 τὸν ἑαυτὸ του καὶ τοὺς συμπατριῶτες του στὴν *Κάθοδο τῶν Μυ-
 ρίων*. «Ἀφοῦ ἡ στρατιὰ πέρασε τὸν ποταμὸ Τηλεβόα στὴν Ἀρμε-
 νία, χιόνισε πολὺ κι οἱ στρατιῶτες κάθονταν χάρω μέσ' στὸ χιόνι
 ἀπελπισμένοι. Τότε ὁμοῦς ὁ Ξενοφῶν σηκώθηκε καὶ γυμνὸς ἄρ-
 παξε ἓνα τσεκούρι κι ἄρχισε νὰ σκίξει ξύλα· βλέποντάς τον οἱ
 ἄλλοι πῆραν θάρρος, σηκώθηκαν κι ἄρχισαν νὰ κάνουν τὸ ἴδιο».
 Στὸ στράτευμά του ὑπάρχει μιὰ ἀπεριόριστη ἐλευθερία λόγου.
 Μαλώνουν γιὰ τὰ λάφυρα, λογομαχοῦν γιὰ κάθε καινούργια δια-
 ταγὴ μὲ τοὺς στρατηγούς τους, κι ὁ Ξενοφῶν ἔχει γλῶσσα τρα-
 χειὰ ὅσο κι οἱ ἄλλοι, μάλιστα καὶ περισσότερο· γιὰ τοῦτο καὶ δὲ
 χαρίζει λόγο σὲ κανένα. Ποιὸς δὲν ἀναγνωρίζει σ' αὐτοὺς μιὰν
 ὀμάδα ἀπὸ μεγάλα παιδιὰ μ' ἓνα κώδικα τιμῆς καὶ μιὰ χαλαρὴ
 πειθαρχία ὅπως ἔχουν στὶς ὀμάδες τὰ μεγάλα παιδιὰ;

Τὸ πολῦτιμο θέλημα τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, καὶ ἀληθινὰ
 ὄλης τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, εἶναι ὅτι τὰ πρόσωπα μιλοῦνε
 ἀπλὰ — μιλοῦνε σὰν νὰ ἔχουν, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζουν, αἴσθησι
 τοῦ μέτρου, καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ συλλογιστικὴ συνήθεια δὲν ἔχει
 γίνεῖ ἀκόμα κυρίαρχη ἐξῆς τοῦ πνεύματος. Ὁ θαυμασμὸς μας γιὰ
 τὸν ἀρχαῖο κόσμον δὲν εἶναι θαυμασμὸς γιὰ τὸ παλαιῖκό, μὰ γιὰ
 τὸ φυσικό. Οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι νοοκρατούμενοι, ἀλλὰ ἄνθρωποι
 μὲ ἀκέραιες τὶς αἰσθήσεις τους καὶ μὲ υἰεῖα, ὀργανισμοὶ μὲ τὴν
 πληρέστερη βιολογικὴ συγκρότηση. Οἱ ἐνήλικοι φέρνονταν μὲ τὴν
 ἀπλότητα καὶ τὴν χάρη τῶν παιδιῶν. Ἐφτιαχναν ἀγγεῖα, τραγω-
 δίες καὶ ἀγάλματα τέτοια ὅπως μονάχα υἰεῖς αἰσθήσεις μποροῦ-
 σαν νὰ φτιάσουν — δηλαδὴ μὲ γνώση τῆς ἀπλότητας καὶ τοῦ μέ-
 τρου. Παρόμοια ἄρτια δημιουργήματα ἔχουν κάνει κι ἄλλες ἐπο-
 χές καὶ θὰ συνεχίσουν νὰ κάνουν ὅποτε ὑπάρχει υἰεῖς ἐνατένιση
 τοῦ κόσμου, ἀλλὰ τ' ἀρχαῖα ἑλληνικὰ πρότυπα, σὰ σύνολο μὲ τὴν
 ἐξαιρετικὴ ἰσορροπία τῶν στοιχείων τους, ποτὲ δὲν εἶναι νὰ ξεπε-
 ραστοῦν. Οἱ Ἕλληνες συνδυάζουν μέσα τους τὴν ἀνδροπρεπῆ
 συμπεριφορὰ καὶ τὴν ἐλκυστικὴ ἀφέλεια τοῦ παιδιοῦ. Οἱ τρόποι
 αὐτοὶ εἶναι γοητευτικοὶ γιὰτὶ μᾶς θυμίζουσι πὼς εἶχαμε κάποτε
 κι ἐμεῖς τὴν ἀφέλεια τοῦ παιδιοῦ· καὶ εἶναι παρήγορο ὅτι ὑπάρ-
 χουν ἀκόμα ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν μιὰ τέτοια ἰδιοσυγκρασία. Γιὰτὶ
 ἓνα πρόσωπο μὲ τὸ πνεῦμα του ἀνοιχτὸ πάντα σὰν τοῦ παιδιοῦ καὶ
 τὶς δυνάμεις του σ' ἐνεργειακὴ ἐφεση, εἶναι καὶ σήμερον ἓνας
 Ἕλληνας, καὶ ξαναζωντανεύει σ' ἐμᾶς τὴν ἀγάπη καὶ τὸ θαυμασμὸ
 γιὰ τὴν αἰώνια ἁρμονία τῆς Ἑλλάδας. Θαυμάζω στὸ *Φιλοκτήτη*
 τὴν ἀγάπη πρὸς τὴ φύση. Διαβάζοντας ἐκεῖνες τὶς ὑπέροχες περι-
 κοπές γιὰ τὸν ὕπνον, τ' ἀστέρια, τὰ βράχια, τὰ βουνὰ καὶ τὰ κύ-

ματα, νιώθω τὸ χρόνο νὰ ἐκμηδενίζεται. Εἶναι τώρα σ' ἐμένα παροῦσα ἡ αἰωνιότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ταυτότητα τῶν στοχασμῶν του. Ὁ Ἕλληγν τριγυριζόταν ἀπ' τὴν ἴδια φύση ὅπως κι ἐγώ. Ὁ ἥλιος καὶ τὸ φεγγάρι, τὸ νερὸ κι ἡ φωτιά ἔδρισκαν ἀπήχηση μέσα του ὅπως βρίσκουν καὶ σ' ἐμένα. Ὡστε ἡ ἐντυπωσιακὴ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἀγγλους, ἀνάμεσα στὶς κλασικὲς καὶ ρομαντικὲς σχολές, εἶναι ἐπιφανειακὰ καὶ σχολαστικὰ κατασκευάσματα. Ὄταν μιὰ σκέψη τοῦ Πλάτωνα γίνεται σκέψη δική μου, ὅταν μιὰ ἀλήθεια ποὺ ἀστράφει στὴν ψυχὴ τοῦ Πινδάρου, ἀστράφτει καὶ στὴ δική μου, ποιάν ἐννοια ἔχει ὁ χρόνος; Ὄταν νιώθω πὼς ἐμεῖς οἱ δύο συνυπάρχουμε στὴν ἴδια μέσα διαχρονικὴ οὐσία, πὼς οἱ δύο ψυχές μας βάφονται μὲ τὴν ἴδια χροιά καὶ ταυτίζονται, γιατί νὰ ὑπολογίζω μοῖρες γεωγραφικοῦ πλάτους καὶ νὰ μετρῶ τὸ χρόνο μὲ τὸ αἰγυπτιακὸ ἔτος;

Ὁ μαθητὴς ἀντιλαμβάνεται τὰ μεσαιωνικὰ χρόνια τῆς ἱπποσύνης μέσα ἀπ' τὴ δική του πάλληκαριά, καὶ τὶς ναυτικὲς περιπέτειες καὶ τοὺς περίπλους τῶν θαλασσοπόρων τὶς παραλληλίζει μὲ τὶς μικρογραφίες τῶν δικῶν του ἐξορμήσεων. Καὶ χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια μέθοδο γιὰ νὰ πλησιάσει τὴ θρησκευτικὴ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ὄταν ὁ λόγος ἐνὸς προφήτη ἀπ' τὰ βῆθη τῆς ἀρχαιότητος ἀπηχεῖ κάποιο αἶσθημα τῶν παιδικῶν του χρόνων ἢ κάποιον πόθο τῆς ἐφηβείας του, εἰσδύει στὴν ἀλήθεια του, μέσα ἀπ' ὅλη τὴ σύγχυση τῆς παραδόσεως καὶ τὶς γελοιογραφίες τῶν θεσμῶν.

Κάποια σπάνια, ἐξαιρετικὰ πνεύματα παρουσιάζονται κατὰ διαλείμματα στὸν κόσμο κι ἀποκαλύπτουν σ' ἐμᾶς καινούργιες ἀλήθειες τῆς φύσης. Οἱ ἄνθρωποι, ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό, ἔρχονται ἀνάμεσα σ' ἐμᾶς τοὺς κοινοὺς θνητοὺς καὶ κάνουν τὴν ἀποστολή τους κατανοητὴ, στὴν καρδιά καὶ τὴν ψυχὴ καὶ τοῦ πιὸ ἀπλοῦ ἀκροατῆ. Ἀπ' ἐδῶ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ προφητικοῦ τρίποδα, τοῦ ἱερέα καὶ τῆς ἱερείας ποὺ ἐμπνέονται ἀπ' τὴ θείαν ἐπιφοίτηση.

Ὁ Χριστὸς φέρνει σὲ ἀμηχανία τοὺς ἐγκόσμιους τύπους καὶ τοὺς καταθλίβει. Δὲν κατορθώνουν νὰ τὸν τοποθετήσουν στὸν πρακτικὸ τους κόσμο ἢ νὰ συμφιλιωθοῦν μὲ τὸ δίδαγμα του. Φτάνει ὅμως ν' ἀκούσουν τὴν ἐνδόμυχη φωνὴ ποὺ μιλάει σὲ κάθε ἄνθρωπο καὶ νὰ θελήσουν ν' ἀφιερωθοῦν σὲ μιὰν εὐλαβικὴν ζωὴ καὶ τότε θὰ γιώσουν τὴ σημασία τοῦ θείου λόγου.

Μὲ πόση εὐκολία αὐτὲς οἱ παλιές διδασχές τοῦ Μωϋσῆ, τοῦ Ζωροάστρη, τοῦ Μανού, τοῦ Σωκράτη γίνονται οἰκειές στὸ πνεῦμα; Δὲ βρίσκω σὲ τί τους νὰ εἶναι ἀρχαῖες. Εἶναι δικές μου ὅπως ὑπῆρξαν καὶ δικές τους.

Ἐχω δεῖ τοὺς πρώτους ἐκείνους ἐρημίτες κι ἀναχωρητὲς, χωρὶς νὰ διαδῶ τοὺς αἰῶνες καὶ νὰ περάσω θάλασσες. Περισσό-

τερες ἀπὸ μιὰ φορά ἀντάμωσα κάποιους, ποὺ δείχνοντας ἀδιαφορία γιὰ ἐργασία καὶ ἀπορροφημένοι ἀπὸ στοχασμούς, ἐπαιτούσαν μὲ ὕφος περήφανο ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ, σὰ νὰ ἐπαναλάμβαναν στὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα τὸν Συμεὼν τὸν Στυλίτη, τοὺς ἀναχωρητὲς τῆς Θηβαΐδας καὶ τοὺς πρώτους Καπουκίνους.

Ἡ φύση τῶν ἱερατείων τῆς Δύσης καὶ τῆς Ἀνατολῆς, τῆς μαγείας, τῶν Βραχμάνων, τῶν Δρυϊδῶν καὶ τῶν Ἰνκα ἐρμηνεύουν καὶ καταστάσεις τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων. Ἡ καταπιεστική ἐπιρροή ποὺ ἀσκεῖ ἕνας αὐστηρὸς τυποκράτης ἐπάνω σ' ἕνα παιδί, καταπνίγοντας τὸ πνεῦμα καὶ τὸ θάρρος του, παραλύοντάς του τὴ νοητικὴ πρωτοβουλία, καὶ τοῦτο χωρὶς νὰ προκαλεῖ στὸ παιδί ἀγανάκτηση, μονάχα φόβο καὶ ὑπακοή, ἀκόμα καὶ πολλὴ συμπάθεια γιὰ τὴν τυραννία — εἶναι ἕνα συνηθισμένο θέαμα ποὺ ἐξηγεῖται ἀπ' τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ὁ καταπιεστής εἶναι καὶ αὐτὸς ἕνα τυραννισμένο παιδί ἀπ' τὰ ὀνόματα, τοὺς λόγους καὶ τοὺς τύπους, ἕνα ἀπλὸ ὄργανο στὴν ἐπιρροή καὶ τὴ δύναμή τους. Ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ ἀτόμου μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει καλύτερα γιατί ἐλατρευόταν ὁ Βῆλος καὶ πῶς ἐχτίστηκαν οἱ Πυραμίδες, παρά οἱ πάπυροι ὅπου ὁ Σαμπολλιὸν ἐδιάβασε τὰ ὀνόματα ὄλων τῶν ἐργατῶν καὶ τὸ κόστος τῆς κάθε ἀργιλλόπετρας. Μπορεῖ, ὅταν τὸ θελήσει κανεὶς, νὰ βρεῖ τὴν Ἀσσυρία καὶ τὰ ὄχυρά τῆς Χολούλα ἔξω ἀπ' τὴν πόρτα του σὰ νὰ τὰ ἔχει θεμελιώσει ὁ ἴδιος.

Καὶ πάλι, σ' ἐκείνη τὴν ἀνταρσία ποὺ κάθε ἄξιος ἄνθρωπος κάνει ἐνάντια στίς προλήψεις τοῦ καιροῦ του, ἀκολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα τ' ἀχνάρια τῶν παλιῶν μεταρρυθμιστῶν καὶ ἀναζητῶντας τὴν ἀλήθεια ἀντιμετωπίζει, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι, ὀλοένα καὶ νέους κινδύνους. Μαθαίνει καὶ αὐτὸς τί ἠθικὸ σθένος χρειάζεται γιὰ νὰ σπάσει ὁ κλοιὸς μιᾶς πρόληψης. Μεγάλη σύγχυση στὰ πνεύματα ἀκολουθεῖ πάντα τὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς μεταρρύθμισης. Πόσες φορές στὴν ἱστορία οἱ Δούθηροι κάθε ἐποχῆς δὲ θρήνησαν γιὰτὶ δὲν τοὺς ἐκαταλάβαιναν καὶ αὐτοὶ ἀκόμα οἱ σπιτικοὶ τους; «Δάσκαλε», εἶπε κάποτε στὸ Μαρτίνο Δούθηρο ἡ γυναίκα του, «γιατὶ ὅταν πιστεύαμε στὸν πάπα προσευχόμασταν τόσο συχνὰ καὶ μὲ τέτοιο ζῆλο, ἐνῶ τώρα λέμε τίς προσευχές μας ἀργὰ καὶ ποῦ καὶ αὐτὸ χωρὶς ὄρεξη;»

Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ καλλιεργημένο πνεῦμα βλέπει πόση συνάφεια ἔχει ἢ προσωπικὴ πορεία τοῦ βίου του μὲ τὰ κείμενα — τόσο μὲ τοὺς μύθους ὅσο καὶ μὲ τὴν ἱστορία. Ἀνακαλύπτει πῶς ὁ ποιητῆς δὲν ἦταν ἕνα παράξενο ὄν ποὺ περιέγραψε περίεργες καὶ ἀκατόρθωτες καταστάσεις, μὰ πῶς ὁ οἰκουμενικὸς ἄνθρωπος ἔγραψε μὲ τὸ χέρι τοῦ ποιητῆ μιᾶν ἐξομολόγηση ἀληθινὴ τόσο γιὰ τὸν ἕνα ὅσο καὶ γιὰ τοὺς πολλούς. Μέσα στίς γραμμὲς τοῦ κειμένου, ποὺ μ' ἕναν ἀποκαλυπτικὸ τρόπο τοῦ γίνονται βαθύτατα κατα-

νοητές, βρίσκει τή μυστική του βιογραφία γραμμένη προτού ακόμα ο ίδιος γεννηθεί. "Όλες οί προσωπικές του περιπέτειες, ή μιὰ ύστερα απ' τήν άλλη, ξετυλίγονται μπροστά στα μάτια του με κάθε μύθο του Αίσώπου, του Όμήρου, του Χαφίζ, του Άριόστου, του Τσώσερ, του Σκώτ και τους έπαληθεύει με τή δική του πεϊρα.

Οί ώραιοι μύθοι τών Έλλήνων, έπειδή είναι δημιουργίες τής διαισθητικής έμπνευσης και όχι τής τυχαίας φαντασίας, για τοϋτο είναι και αιώνιες αλήθειες. Γι' πλοϋτον από σημασίες και πόσην, οικουμενικότητα δέν κλείνει ο μύθος του Προμηθέα! Έκτος απ' τήν πρωταρχικήν αξία του σαν πρώτο κεφάλαιο τής ευρωπαϊκής ιστορίας (γιατί ή μυθολογία έδω ανεπαίσθητα σκεπάζει τ' αυθεντικά γεγονότα τής έφεύρεσης τών μηχανικών τεχνών και τής μετανάστευσης τών αποίκων) ο μύθος αυτός αποτελεί και τήν ιστορία τής θρησκείας, ειδικά με τή συνάρτηση που έχει με τήν πίστη τών έπόμενων αιώνων. Γιατί ο Προμηθέας είναι ο Χριστός τής παλιάς μυθολογίας. Είναι ο φίλος του ανθρώπου παρεμβαίνει ανάμεσα στην άδικη «δικαιοσύνη» του Αιώνιου Πατέρα και στο γένος τών θνητών και υπομένει τὰ πάνδεινα απ' αυτή του τήν παρέμβαση. Έκει όμως, όπου ο μύθος αυτός αποχωρίζεται απ' το χριστιανισμό δείχνοντας τον Προμηθέα αντίπαλο του Δία, παρουσιάζει μιὰ κατάσταση ψυχής που έρχεται σα συνέπεια όταν το δόγμα του θεϊσμού επιβάλλεται με τρόπο βίαιο και υποκειμενικό, αναγκάζοντας έτσι τον άνθρωπο ν' αυτοαμυνθεί ενάντια στην άδικία, στην παραδεγμένη πεπολίθηση πως ένας τέτοιος θεός υπάρχει και στην ανάγκη πως πρέπει να υποκύψει στην καταθλιπτική αυτή ανώτατη βούληση. Τότε ο άνθρωπος φτάνει στην απόφαση να κλέψει, αν μπορέσει, τή φωτιά του Δημιουργού και να ζήσει ανεξάρτητος κι ελεύθερος. Ο Προμηθέας Δεσμώτης είναι το ποίημα του σκεπτικισμού κι ο μύθος αυτός, στις λεπτομέρειές του, βρίσκει ανταπόκριση σ' όλες τις εποχές. Σε κάθε άνθρωπο μέσα μπορεί να υπάρχει κρυμμένος ένας θεός· ο Απόλλων, λένε οί ποιητές, φύλαγε τὰ κοπάδια του Άδμητου. Γιατί, όταν το θεϊο πνεϋμα κατασκηνώσει σ' ένα σώμα, περνάει απαρατήρητο απ' τους ανθρώπους. Ο Χριστός παραγνωρίστηκε· ο Σωκράτης κι ο Σαίξπηρ το ίδιο. Ο Άνταϊος πνιγότανε απ' το σφίξιμο του Ήρακλη, μα κάθε φορά που άγγιζε τή μητέρα - γή, ξανάβρισκε τή δύναμή του. Ο άνθρωπος είναι ο νικημένος γίγας, ωστόσο παρ' όλη του τήν αδυναμία ή έπαφή του με τις πηγές τής φύσης τονώνει το σώμα και το πνεϋμα του. Η δύναμη τής μουσικής κι ή δύναμη τής ποίησης που κάνουν τον υλικό κόσμο να δονείται και ν' αποκτάει φτερά, έρμηνεύουν το μύθο του Όρφέα. Η φιλοσοφική θεωρία για τήν ταυτότητα του ένός μέσα απ' τήν άρίφνητη πολλαπλότητα τών μορφών ένσαρκώνεται

στο μυθικό πρόσωπο του Πρωτέα. Τί άλλο είμαι ἐγὼ πού χτές ἐκλαιγα ἢ γελοῦσα, πού κοιμόμουν τὴ νύχτα σὰν ἄψυχο πρᾶγμα καὶ σήμερα τὸ πρωὶ εἶμαι πάλι στὸ πόδι καὶ τρέχω; Καὶ τί βλέπω, ὅπου κι ἂν στρέψω τὴ ματιά μου γύρω μου, παρὰ πρωτεϊκὲς μετεμψυχώσεις; Μπορῶ νὰ συμβολίσω τὴ σκέψη μου χρησιμοποιώντας τ' ὄνομα ὁποιοῦδήποτε πράγματος, ὁποιοῦδήποτε γεγονότος, γιατί ὁ ἄνθρωπος, ἐνεργητικὰ ἢ παθητικὰ, κλείνει μέσα του τὸ καθετί. Ὁ Τάνταλος εἶναι ἓνα ὄνομα μονάχα γιὰ σᾶς καὶ γιὰ μένα. Ὅμως αὐτὸ τὸ ὄνομα σημαίνει πῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ πιεῖ κανεὶς καὶ νὰ ξεδιψᾷ ἀπ' τὸ νερὸ τοῦ στοχασμοῦ. Ἀκόμα κι ἡ μετεμψύχωση δὲν εἶναι μῦθος. Θὰ τὸ ἐπθυμοῦσα νὰ εἶναι. Μὰ ἐμεῖς οἱ ἄντρες κι οἱ γυναῖκες εἶμαστε κατὰ τὸ μισὸ μονάχα ἄνθρωποι. Κάθε ζῶο τῆς αὐλῆς, τοῦ ἀγροῦ καὶ τοῦ δάσους, κάθε ζῶο πού ζεῖ στὴ στεριά καὶ τὴ θάλασσα, συνήργησε στὸ νὰ κληροδοτήσῃ τὰ ἴχνη τῆς μορφῆς καὶ τοῦ σχήματός του σ' ἐμᾶς τὰ ὄρθια ὄντα, τὰ πλασμένα κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ θεοῦ. Ἔ, ἀδελφέ! κρατήσου καλὰ στὴν ἀνθρωπιὰ σου — μὴν ἀφήνεις νὰ γλιστρήσῃ ἡ ψυχὴ σου πίσω στὶς μορφές ἐκεῖνες ἀπ' ὅπου χρόνια τώρα ἔχει ξεφύγει. Καὶ ὁ παλιὸς ὁ μῦθος τῆς Σφίγγας, πού λέγε ὅτι καθόταν στὴν ἄκρη τοῦ δρόμου κι ἔβαζε στοὺς διαβάτες νὰ λύσουν αἰνίγματα, ἔχει κι αὐτὸς βαθειὰ σημασία γιὰ μᾶς. Ἄν ὁ διαβάτης δὲν ἔλυε τὸ αἶνιγμα, ἡ Σφίγγα τὸν κατέτρωγε. Ἄν τὸ ἔλυε, τότε ἐκείνη ἔπεφτε καὶ σκοτωνόταν. Τί άλλο εἶναι ἡ ζωὴ μας παρὰ μιὰ ἀτέλειωτη σειρά κρίσιμων φερωτῶν ἐρωτημάτων πού ἐκφράζονται μὲ γεγονότα καὶ καταστάσεις; Ὅποιοι δὲν κατορθώνουν ν' ἀποκριθοῦν σ' αὐτὰ ἀπὸ μιὰ ὑπέρτατη σοφία, σκύβουν τὸ κεφάλι καὶ γίνονται δοῦλοι τους· γίνονται οἱ ἄνθρωποι πού ὑπέκυψαν, οἱ ἄνθρωποι τῆς ρουτίνας, τῶν παροδικῶν ἐντυπώσεων, στοὺς ὁποίους ἡ ὑποταγὴ ἔσθῃσε κάθε σπινθήρα τῆς φωτιᾶς πού κάνει τὸν ἄνθρωπο ἀληθινὰ ἄνθρωπο. Ὅταν ὁμως ἀνοίξει τὴν καρδιά του στὶς προαιώνιες ἀγαθὲς παρορμήσεις καὶ ἀντιστρατεύτῃ τὴν ἐπιβολὴ τῶν γεγονότων ἐπάνω του· ὅταν παραμείνει πιστὸς στὴν ἀνώτερή του ἀποστολὴ καὶ στὴν ψυχὴ του, τότε τὰ γεγονότα ὑποχωροῦν στὸ θέλημά του, τὸν ἀναγνωρίζουν, γι' ἀφέντη τους καὶ τὸν ὑπηρετοῦν.

Δέστε πῶς ὁ Ἰκαίτε στὴν Ἑλένη του κατέχεται ἀπ' τὴν ἐπιθυμία νὰ προσωποποιήσῃ τὴν κάθε λέξη. Εἶναι σὰ νὰ θέλει ν' ἀποδείξει πῶς αὐτὰ τὰ ὄντα, οἱ Χείρωνες, οἱ ἀετολέοντες, οἱ Φορκίδες, ἡ Ἑλένη καὶ ἡ Λήδα, ἐκφράζουν κάτι καὶ πρέπει ν' ἀσκοῦν μιὰν ἰδιότυπη ἐπιβουλὴ ἐπάνω στὸ πνεῦμα. Καὶ γίνονται σήμερα, κατὰ κάποιον τρόπο, τόσο πραγματικὰ ὅσο ἦταν, καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδας, παρ' ὅλη τὴν ἐλευθερίαν πού παίρνει ὁ ποιητὴς καὶ τὰ μετασχηματίζει ὑπακούοντας στὴν

ἐμπνευσή του. "Όσο κι ἂν τὸ ποίημα αὐτὸ εἶναι θολὸ καὶ φανταστικὸ σὰν ὄνειρο, εἶναι ὡστόσο πιὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὶς ἄλλες δμαλὲς δραματικὲς συνθέσεις τοῦ ἴδιου ποιητῆ, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἀπαγκιστρῶναι τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὶς τριμμένες ἀπ' τὴν κοινὴν χρῆση εἰκόνας — κεντρίζοντας τὴν ὄνειρικὴ ἐπινοητικότητά του ἀναγνώστη μὲ τὴν ἀτιθάσευτη ἐλευθερία τοῦ σχεδίου καὶ μὲ ἐπάλληλες ἀναπάντεχες καταστάσεις.

Τὸ ἀσύλληπτο οἰκουμενικὸ πνεῦμα ἐκδηλώνεται μέσα ἀπ' τὴν πεπερασμένη φύσιν τοῦ ποιητῆ, ὑποβάλλοντάς του τὰ ρήματά του καὶ γράφοντας μὲ τὸ χέρι του ἔτσι, ἐνῶ τοῦτος φαντάζεται πῶς σκιτσάρει ἓνα ἀπλό σκίρτημα τῆς ψυχῆς του ἢ περιγράφει μιὰ περιπέτειά, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ ἀλληγορικὴ ἔκφραση τῶν μυστικῶν δυνάμεων ποὺ συγκροτοῦνε τὸν κόσμον. Γιὰ τοῦτο κι ὁ Πλάτων εἶπε πῶς «οἱ ποιητὲς λένε ὑψηλοὺς καὶ σοφοὺς λόγους ποὺ οὔτε οἱ ἴδιοι τοὺς ἐννοοῦν». "Όλες οἱ ἱστορίες τῶν μέσων χρόνων εἶναι ἀλληγορικὲς ἢ εὐτράπελες περιγραφὲς ὄσων ἢ ἐρευνητικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου εἶχε σοβαρὰ καταπιαστῆ νὰ πραγματοποιήσῃ. Ἡ μαγεία κι ὅλες οἱ σχετικὲς ἀπόκρυφες τέχνες εἶναι ἓνα ἔντονο προάγγελμα τῶν δυνάμεων τῆς ἐπιστήμης. Τὰ πέδιλα ποὺ ὅταν τὰ φορέσεις γίνεσαι φτεροπόδαρος, τὸ σπαθὶ ποὺ κατατροπώνει ὄλους τοὺς ἐχθρούς, ἡ δύναμη νὰ πειθαρχεῖς τὰ στοιχεῖα, νὰ χρησιμοποιεῖς τὶς μυστικὲς ιδιότητες τῶν μετάλλων, νὰ καταλαβαίνεις τὴ λαλιά τῶν πουλιῶν, εἶναι ὑποσυνείδητες ἐξορμήσεις τῆς ψυχῆς πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση. Ἡ ὑπερφυσικὴ ἀνδρεία τοῦ ἥρωα, τὸ χάρισμα τῆς αἰώνιας νεότητος καὶ τὰ παρόμοια, εἶναι ἢ ἴδια ἢ προσπάθεια τοῦ πνεύματος «νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων στὴ θέλησή του».

Στὰ μεσαιωνικὰ ποιήματα τοῦ Περσφόρεστ καὶ τοῦ "Αμαδὴ τῆς Γαλατίας μιὰ γιρλάντα κι ἓνα ρόδο ἀνθίζουν στὸ κεφάλι τῆς πιστῆς κοπέλας καὶ μαραίνονται στῆς ἀπιστῆς. Στὴν ἱστορία τοῦ Παιδιοῦ καὶ τοῦ Μανδύα ἀκόμα κι ὁ ὄριμος ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ νιώσῃ μιὰν ἠθικὴ ἱκανοποίηση γιὰ τὸ θράμβο τοῦ καλοῦ Βενελάς· καὶ ἀκόμα ὅλα ὅσα οἱ παλιὲς διηγήσεις ἀναφέρουν γιὰ τὰ ξωτικά — πῶς δὲν πρέπει νὰ μιλάς στὶς νεραίδες· πῶς τὰ δῶρα τους εἶναι ἀπατηλὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ τὰ πιστεύεις· πῶς ὅποιος ἀναζητᾷ θησαυρὸ πρέπει νὰ εἶναι ἀμίλητος καὶ ἄλλα πολλὰ — τὰ βρῖσκω σωστὰ ἐδῶ στὸ Κόνκορντ, ὅπως τὰ εἴβρισκαν κάποτε καὶ στὴν Κορνουάλλη ἢ τὴ Βρετάνη.

Καὶ μήπως εἶναι διαφορετικὰ στὶς σύγχρονες μυθιστορίες; Διάβασα τὴ Μνηστὴ τοῦ Λαμερμούρ. Ὁ σὲρ Οὐίλλιαμ "Αστον εἶναι μιὰ μάσκα τῆς διεστραμμένης κακίας, ὁ Ράβενσγουντ Κάσαλ ἓνα ὠραῖο ὄνομα τῆς ὑπερήφανης φτώχειας καὶ ἡ κρατικὴ ἀποστολὴ στὸ ἐξωτερικὸ μιὰ ἀλληγορία, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Μπέ-

νουαν, τῆς τίμιας ἐργασίας. Εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ σκοτώσουμε ἕναν ἐξαγριωμένο ταῦρο ποὺ πάει νὰ καταστρέφει καὶ τὸ ὄμορφο καὶ τὸ καλὸ, γιὰτὶ σ' αὐτὸν χτυποῦμε τὸ ἀδικο καὶ τὸ καταστροφικὸ. Ἡ Λουκία Ἄστον εἶναι ἕνα ἄλλο σύμβολο τῆς πίστεως, ποὺ πάντοτε ἐπάνω του ξεσπάει ἡ συμφορὰ.

Παράλληλα ὅμως μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ μεταφυσικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, μιὰ ἄλλη ἱστορία συνεχίζει καθημερινὰ τὴν πορεία της — ἡ ἱστορία τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου — μέσα στὴν ὁποία ἡ μέθεξη τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι λιγώτερο σημαντικὴ. Ἡ ἱστορία αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπιτομὴ τοῦ χρόνου· εἶναι ἀκόμα τὸ ἀνακλαστικὸ ἰσοδύναμο τῆς φύσης. Ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται μέσα στὴν πληθώρα τῶν συγγενικῶν ἐξαρτήσεών του, στὸ γεγονός ὅτι ἡ ζωὴ του εἶναι συνυφασμένη μὲ ὁλόκληρη τὴν ἀλυσίδα τῶν ὀργανικῶν καὶ ἀνοργάνων μορφῶν τοῦ κόσμου. Στὴν ἐποχὴ τῶν Καισάρων, δημόσιοι ὁρόμοι ἐκτείνονταν ἀπ' τὸ Φόρουμ τῆς Ρώμης ἀκτινωτὰ πρὸς ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, τὸ βορρᾶ, τὸ νότο, τὴν ἀνατολή, τὴ δύση, πρὸς τὴν Περσία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴ Βρετανία· ἔτσι κι ἀπ' τὴν ἀνθρώπινη καρδιὰ ἐξακτινώνονται ὁρόμοι πρὸς κάθε ἀντικείμενο τῆς φύσης, συνδέοντας καὶ ὑποτάσσοντάς το πρὸς τὴν κυριαρχικὴ ἐφεση τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἕνα δεμάτι ἀπὸ σχέσεις ἢ ἐξαρτήσεις, ἕνας κόμπος ἀπὸ ρίζες ἀπ' τίς ὁποῖες ξεπετάγεται ὁ κόσμος σὰ νὰ εἶναι τὸ ἄνθος καὶ ὁ καρπὸς τους. Ὅλες του οἱ ἰδιότητες ἀνάγονται στὶς ὀψεις τῆς ἐξωτερικῆς φύσης. Ὅλες του οἱ ἰδιότητες προκαθορίζουν τὸν κόσμο ὅπου εἶναι νὰ κατοικήσει, ὅπως τὰ πτερύγια τοῦ φαριοῦ σχηματίζονται ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ κολυμπᾶει στὸ νερὸ καὶ οἱ φτεροῦγες τοῦ ἀετοῦ ἀπὸ κάποια προνοητικὴ βούληση φτιάχνονται ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ πετάει στὸν ἀέρα. Ἐὰν ἀπομώσωσε τὸν ἀνθρώπο, τὸν καταστρέφετε. Δὲ μπορεῖ νὰ ζήσει χωρὶς κόσμο. Φυλακίστε τὸ Ναπολέοντα σ' ἕνα νησί, χωρὶς ἀνθρώπους στοὺς ὁποίους νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ, χωρὶς Ἄλπεις ποὺ νὰ τὸν καλοῦν νὰ τίς ἀνέβει, χωρὶς κινδύνους ποὺ νὰ μπορεῖ μαζί τους νὰ παίζει, καὶ θὰ τὸν δεῖτε νὰ χασομερᾶει σὰν ἕνα κοινὸ ἀνθρώπακι. Θὰ ἦταν ἡ σκιά τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅπως λέει κι ὁ Σαίξπηρ στὸν Ἑρρίκο Δ'.

Λεῖπει ἀπ' αὐτὸν ἡ ὕλικὴ παρουσία.

*Γιατὶ ὅ,τι βλέπετε δὲν εἶναι παρὰ μικρὸ μόνον
Κι ἀσήμαντο ἀπολειψάδι τοῦ ἑαυτοῦ του·*

*Ἄν ἦταν ὅμως ὁλόκληρη ἡ φύση του ἔδωπέρα,
Πανύψηλη ὅπως εἶναι, θεόρατη,*

Τὸ σπῖτι σας θὰ ἦταν μικρὸ νὰ τὴ χωρέσει.

Ὁ Ναπολέον χρειάζεται πολιτείες, πληθυσμό, συμφέροντα, ανταγωνισμούς για να γίνει ὁ κατακτητής. Ὅπως κι ὁ Κολόμβος χρειάζεται ἕναν πλανήτη για να χαράξει ἐπάνω του τὴν πορεία του. Ὁ Νεύτων κι ὁ Λαπλάς προϋποθέτουν τὶς πανάρχαιες πυκνοσπαρμένες οὐράνιες ἐκτάσεις. Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πῶς τὸ ὑποκείμενο στὴν ἔλξη τῆς βαρύτητας ἡλιακὸ σύστημα προϋπήρχε μέσ' στὸ πνεῦμα τοῦ Νεύτωνα. Τὸ δίχως ἄλλο καὶ τὸ μυαλὸ τοῦ Ντέιβυ καὶ τοῦ Γκέϋ Λυσσάκ ποὺ ἀπ' τὴν παιδική τους ἡλικία ἐρευνοῦσε τὶς σχέσεις καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν μορίων, ἐπρόβλεπε ὑποσυνείδητα τοὺς νόμους τῶν χημικῶν ἐνώσεων. Δὲν εἶναι τὸ μᾶτι τοῦ ἀνθρώπινου ἐμβρύου ἔτσι καμωμένο ὥστε νὰ μπορέσει ν' ἀντικρῦσει τὸ φῶς; Καὶ τὸ αὐτὶ τοῦ Χαϊντελ για νὰ συλλάβει τὴ μαγεία τῶν ἁρμονικῶν ἤχων; Μήπως καὶ τὰ ἐφευρετικὰ δάχτυλα τοῦ Βάττ, τοῦ Φούλτον, τοῦ Οὐάϊτμορ, τοῦ Ἀρκράϊτ δὲν προϋποθέτουν τὸ εὐδιάλυτο, τὸ στερεὸ καὶ τὸ εὐθερμὸ τῶν μετάλλων καὶ τὶς ιδιότητες τῆς πέτρας, τοῦ νεροῦ καὶ τοῦ ξύλου; Τὰ θελκτικὰ χαρίσματα μιᾶς κοπέλας δὲν εἶναι σὰ νὰ προόλεπουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κομψοῦ καὶ πολιτισμένου περίγυρου; Κι ἂς ἀναλογιστοῦμε τώρα ποιά εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν πράξεων τῶν ἄλλων ἐπάνω στὸν ἄνθρωπο. Κάποτε, παιδεύεται κανεὶς μὲ στοχασμούς, χρόνια καὶ χρόνια, καὶ δὲν ἔχει κερδίσει τόση αὐτογνωσία ὅση θὰ μπορούσε νὰ τοῦ διδάξει μονάχα μιὰ ὥρα πάθους. Ποιὸς μπορεῖ νὰ πεῖ ὅτι ἔχει γνωρίσει τὸν ἑαυτό του προτοῦ τὸν πνίξει ἢ ἀγανάκτηση για μιὰ προσβολή ποὺ τοῦ ἔκαναν, ἢ προτοῦ ἀκούσει ἕναν ἔπαινο ἢ ἂν δὲν ἀνακατεύτηκε μὲ τὰ πλήθη σὲ ὥρα ἐθνικῆς ἔξαρσης, ἢ σὲ ὥρα κινδύνου; Κανεὶς δὲ μπορεῖ νὰ προτάξει τὴ συγκεκριμένη γνώση του πρὶν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ποὺ θὰ τοῦ διδάξει, οὔτε μπορεῖ νὰ προβλέψει ποιάν ιδιότητα ἢ ποιοὺ συναίσθημα θὰ τοῦ ξυπνήσει ἕνα νέο περιστατικὸ, ἀκριβῶς ὅπως καὶ δὲ μπορεῖ σήμερα νὰ σχεδιάσει τὴ μορφή ἐνὸς προσώπου ποὺ εἶναι νὰ τὸ δεῖ για πρώτη φορά τὴν ἐπομένην.

Δὲν πράκειται ν' ἀνατρέξω αὐτὴν τὴ στιγμή στὶς λεπτομέρειες για νὰ ἐξηγήσω τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς ἀλληλουχίας ἀνάμεσα στὰ ἐξωτερικὰ φαινόμενα καὶ στὰ σκιρτήματα τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, μὰ θὰ σταθῶ σὲ τοῦτες τὶς γενικὲς διαπιστώσεις: πῶς τὸ πνεῦμα εἶναι ἕνα καὶ πῶς ἡ φύση εἶναι τὸ ἀναπλαστικὸ ἰσοδύναμό του. Μὲ γνώμονα τοῦτα τὰ δύο πρέπει νὰ διαβάζεται καὶ νὰ γράφεται ἡ ἱστορία.

Ἔτσι κάθε μελετητής, κάθε νέος ἄνθρωπος θὰ συγκεντρώσει ἀπὸ παντοῦ καὶ θὰ κάνει ἀποδοτικὰ τὰ θησαυρίσματα τῆς ψυχῆς του. Ἔτσι θὰ περάσει κι αὐτὸς ἀπ' ὄλο τὸν κύκλο τῆς ἐμπειρίας. Θὰ δεχτεῖ μέσα του τὶς ζεῖδωρες ἀκτινοβολίες τῆς φύσης. Ἡ ἱστορία θὰ πάψει νὰ εἶναι ἕνα ἀνιαρὸ ἀνάγνωσμα. Θὰ μετουσιω-

θεῖ σὲ ζῶσα παρουσία καὶ θὰ προσδώσει στὸν ἄνθρωπο σοφία καὶ φρονιμάδα. Μὴ μοῦ ἀραδιάζετε ὀνόματα καὶ χρονολογίες καὶ καταλόγους τῶν βιβλίων ποὺ διαβάσατε. Κάντε με νὰ νιώσω τὶς ἱστορικὲς περιόδους ποὺ ζήσατε. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ γίνει ναὸς δόξας. Μπορεῖ νὰ ντυθεῖ τὸ χρυσοποίκιλτο μανδύα τῶν θαυμαστῶν γεγονότων. Μπορεῖ νὰ ζήσει τὸν ἀρχέγονο κόσμο, τὸ χρυσοῦν αἰῶνα, τὸ μῆλο τῆς Γνώσης, τὴν ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, τὴν κλήση τοῦ Ἀβραάμ, τὸ χτίσιμο τοῦ Ναοῦ, τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ, τὸ Μεσαίωνα, τὴν Ἀναγέννηση, τὴ Μεταρρύθμιση, τὴν ἀνακάλυψη τῶν νέων ἠπείρων, τὴν ἐμφάνιση νέων ἐπιστημῶν καὶ νέων κόσμων.

Ἐπάρχει μήπως ἀλαζονεία σὲ τοῦτα τὰ τολμήματά του ; Πολὺ πιθανό, γιατί ποιά ἢ σκοπιμότητα νὰ λέει κανεὶς ὅτι ὅλα τὰ γινώριζει, ὅταν ἀκόμα τόσα ἀγνοεῖ ; Ἡ συλλογιστικὴ μας μέθοδος δὲν ἔφτασε σὲ τόση τελειότητα ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ υποστηρίξουμε κάτι μὲ βεβαιότητα χωρὶς νὰ διατρέχουμε τὸν κίνδυνο νὰ διαψευστοῦμε. Οἱ γνώσεις μας εἶναι, γιὰ τὴν ὥρα, πολὺ περιορισμένες. Δέστε τοὺς ποντικούς, τὶς σαῦρες, τοὺς μύκητες, τοὺς μικροοργανισμούς. Τί γνωρίζουμε γιὰ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ; Τὰ μυστικά τους παραμένουν ἀπαραδίαστα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Μᾶς λένε τίποτα τὰ βιβλία γιὰ τὴ σχέση ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν τὰ πενήντα - ἑξήντα χημικὰ στοιχεῖα μὲ τὶς ἱστορικὲς ἐποχές ; Ἡ μήπως ἡ ἱστορία ἀποκαλύπτει τίποτα ἀπ' τὶς μεταφυσικὲς ἀνησυχίες τοῦ ἀνθρώπου ; Δὲν εἶναι ἀκόμα ἀνεξιχνίαστα τὰ μυστηριώδη αὐτὰ γεγονότα ποὺ ὀνομάζονται Θάνατος καὶ Αἰωνιότητα ; Ὡστόσο κάθε ἱστορία πρέπει νὰ γράφεται μὲ βάση τὶς συγγενικὲς ἐξαρτήσεις τοῦ ἀνθρώπου καὶ μὲ τὴν πεποίθηση πῶς τὰ γεγονότα εἶναι συμβολικὲς παραστάσεις. Ντρέπομαι ἀληθινὰ ὅταν ἀναλογίζομαι τί φτηνὸ παραμυθάκι εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε Ἱστορία.

Τὰ χρονικά τῆς ὁμαδικῆς καὶ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς πρέπει νὰ γράφονται μὲ πλατεῖαν ἀντίληψη καὶ μὲ βαθειὰ διερεῦνηση τῆς οὐσίας τους — μὲ γνώμονα τὴν ἠθικὴ ἐξυγίανση καὶ τὴν προβολὴ τῆς ἀνανεωτικῆς δυνάμεις τῆς συνειδησιακῆς λειτουργίας — ἂν θέλουμε πραγματικὰ νὰ ἐκφράσουμε τὴν ἐσώτατη καὶ πολὺπτυχη φύση μας, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴ χρονολογικὴ καταστιχογραφία τῆς ἐγωλατρίας καὶ τῶν παράλογων παθῶν, στὰ ὁποῖα πολλὴν ὡς τὰ τώρα δώσαμε σημασία. Ἀλλὰ γιὰ ν' ἀτενίσουμε ἔτσι πρὸς τὴν ἱστορία χρειάζεται ἀγνότητα δὲν ὀδηγοῦν σ' αὐτὴν οὔτε ἡ ἐπιστημοσύνη, οὔτε ἡ πολυμάθεια. Πιο κοντὰ στὸ νόημά της βρίσκεται ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος, τὸ ἀγράμματο παιδί κι ὁ Ἰνδιάνος παρά ὁ ἀνατόμος κι ὁ ἀρχαιοδίφης.